

EDATLARIN SINIFLANDIRILMASI

Süleyman EFENDİOĞLU*

Edatların sınıflandırılması meselesi eskiden beri tartışılan önemli bir gramer sorunudur. Bu konu üzerine yapılan çalışmalarda şu ana kadar ortak bir metot belirlenememiş, her araştırmacı kendi tarzını doğru kabul etmiştir. Böylece gerek ders kitaplarında gerekse akademik yayınlarda, birbiriyle çelişen bir sürü farklı yöntem sunulmuştur. Konu, Türk Dil Kurumunun Gramer Bilim ve Uygulama Kolu tarafından düzenlenen “Türk Gramerinin Sorunları” toplantılarında da etraflıca tartışılmış ancak halen çözüme de bağlanamamıştır.¹ Biz konuyla ilgili sıkıntıları hem bir kez daha dillendirmek hem de kendimizce tespit ettiğimiz birkaç hususu dikkatlere sunmak istiyoruz.

Öncelikle bu konuda bir an önce giderilmesi gereken iki önemli sorun vardır:

1. Edat nedir, hangi kelimeler edat olarak değerlendirilmelidir?
2. Edatların görevlerine ve yapılarına göre tasnifi nasıl olmalıdır?

Yukarıdakilerden birinci sorunun cevabı nispeten verilmiş olsa da tartışmalar bitmemiştir. Hâlbuki edatlar kalıplaşmış, donmuş yahut manaca aşınmış sözler olduklarından dilde anlam elemanı olarak değil sadece görev elemanı olarak kullanılırlar. “*Edatlar manaları olamayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başlarına manaları yoktur. Hiçbir nesne veya hareketi karşılamazlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılarak onları desteklemek suretiyle bir gramer vazifesi görürler. Onun için manalı kelimeler olan isimlerin ve fiillerin yanında edatlara da vazifeli kelimeler diyebiliriz. (ile, için, gibi, kadar, göre, dolayı, ötürü, ait, üzere, beri, önce, evvel, sonra, geri, karşı, doğru, yana, taraf, başka, dair, rağmen, değin, fakat, lakin, ancak, çünkü, mademki, halbuki, gerçi, eğer, yoksa, ah, vah, eyvah, ay, vay, of, hop, haydi, gibi)*”² Böylece çekim ekleri dışında dilde işletim (gramer) vazifeli bütün sözcükler edat olarak değerlendirilmelidir. Diğer bir deyişle dilde anlam elemanı olarak değil de görev elemanı olarak kabul edilen bütün sözcükler edattır. Buna göre bağlaçlar, ünlemler ve çekim edatları “**edat**” kapsamı içine girmektedir. Gerçi bazı ünlemlerin belli belirsiz bir anlam ifade etmeleri onların zaman zaman ayrı bir grup dâhilinde değerlendirilmelerine sebep olmuştur.³ Fakat dildeki diğer anlam elemanlarıyla karşılaştırıldıklarında ünlem olarak kullanılan kelimelerin bağımsız

* Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

¹ Bkz. Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara 1999, TDK Yay., s. 419-534

² Muharrem ERGİN; Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İst. 1998, s.348

³ Zeynep KORKMAZ; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK. Yay., Ankara 2003, s. 1137

kelimeler gibi çekime giremedikleri, yapım eki alamadıkları bariz bir şekilde görülmektedir.⁴ Bu yönüyle ünlemlerin anlamdan ziyade göreve yakın bir işleve sahip oldukları hemen dikkate çarpmaktadır.

İkinci sorunun iki ayağı vardır. Birincisi görev yönüyle edatların tasnifi, ikincisi yapı bakımından edatların tasnifi. Görev itibariyle edatları yukarıdaki bilgiler ışığında üç gruba ayırmak mümkündür:

1. Ünlem Edatları

- Doğal ünlemler (ah, vah, vay, oy, of, öf, püf, hı, ih vb.)
- Seslenme ünlemleri (ey, hey, ya, yahu, be, bre, hişt vb.)
- Cevap ünlemleri (evet, hayır, he, yok, peki, hay hay, hı hı vb.)
- Gösterme ünlemleri (işte, aha, deyhâ, te, deha vb.)
- Soru ünlemleri (hani, acaba)

2. Bağlama Edatları

- Sıralama bağlaçları (ve, ile, ilâ vb.)
- Denkleştirme bağlaçları (veya, yahut, veyahut, ya da vb.)
- Karşılaştırma bağlaçları (da...da, ya...ya, hem...hem, ne...ne vb.)
- Pekiştirme bağlaçları (değil, dahi, da, ise, bile, ya vb.)
- Cümle başı bağlaçları (fakat, lakin, ama, ancak, yalnız, yeter ki, sanki, hatta, çünkü, keşke vb.) (Bağlaçların dilimizde sayıca en zengin olanları cümle başı bağlaçlarıdır; açıklama, sonuç, üsteleme, sebep, zıtlık vs. anlamlarıyla cümleleri birbirine bağlarlar.)

3. Çekim Edatları

- Sebep Edatları (için, üzere, dolayı, ötürü, diye vs.)
- Vasıta Edatları (ile)
- Benzerlik Edatları (gibi)
- Başkalık Edatları (başka, gayrı vb.)
- Hal Edatları (göre, nazaran, dair, ait, rağmen vs.)
- Miktar Edatları (kadar)
- Zaman Edatları (beri, önce, evvel, böyle, sonra, geri vs.)
- Yer-Yön Edatları (kadar, değin, dek, karşı, doğru, yana, sıra, içeri, öte vs.)

Edatların yapılarına göre sınıflandırılmasına gelince bu konu biraz da etimolojik bir mesele olduğundan daha karmaşık ve zordur. Gerçi şu ana kadar edatların yapıları

⁴ Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara 1999, TDK Yay., s. 481

ile ilgili birçok önemli çalışma yapılmıştır fakat bilimsel anlamda edatların etimolojik tahlilleri ne yazık ki ihmal edilmiştir. Örneğin Türkçede edatlar konusunu en teferruatlı şekilde irdeleyen Necmettin Hacıeminoğlu bile ‘Türk Dilinde Edatlar’ adlı yapıtında Eski Türkçe devresinden günümüze edatları yapı ve menşei itibariyle beş gruba ayırmış;

1. Fiilden Türeyenler (*göre, öte, isterse, bakalım* vb.)
2. İsimden Türeyenler (*önin, birle, kibi, sonra* vb.)
3. Yapısı ve Menşei Bilinmeyenler (*ara, adın, ok/ök, ma/me, erki* vb.)
4. Taklidi Söz Mahiyetinde Olanlar (*ah, ay, ey, haydi, ha, ya* vb.)
5. Yabancı Asıllı Olanlar (*eger, hod, meger, lâkin, fakat, güya, hatta* vb.)

ancak “*Edatların yapı ve türeyiş şekillerinin araştırılması yanında, meydana geliş sebeplerinin tespiti de mühim bir meseledir.*” demekle yetinerek edatları mana ve vazifelerine göre izah edip örneklendirerek etimolojik tahlillere pek yer vermemiştir.⁵

Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu, A. Cevat Emre, Kaya Bilgegil, Jean Deny, Tahir Nejat Gencan, Haydar Ediskun gibi önemli bilginler dahi dilbilgisi kitaplarında, edatları cümledeki işlevlerine göre değerlendirmiş; sadece türlerini izah etmişlerdir. İzahlar ve örneklendirmeler yapılırken de çok yüzeysel olarak edatların tarihî gelişimi göz önünde bulundurulmuştur.

Bize göre Türkçede edat türeten ek olmadığı için edat oluşumunda dil ya başka dillerden alıntılama yapmış yahut da kalıplaşma yoluna başvurmuştur. “*Türkçenin esnek gramer yapısı ve dilin ifade bakımından yeni gramer birimlerine ihtiyaç duyması, ad ve fiil kökenli bazı sözleri birer kalıplaşma ve donma evresinden geçirerek yeni bir şekillenme ile edat ve bağlaç durumuna getirmiştir. Böylece bu şekiller, ad ve fiil iken taşıdıkları özel anlamları kaybederek yalnız başlarına anlamları olmayan ‘görevli’ kelimelere dönüşmüşlerdir.*”⁶

Kalıplaşma ise dört şekilde olmuştur:

1. Ad çekimi veya zarf-fiil ekleri ile çekimlenen ve başlangıçta özel anlamlar taşıyan kelimelerin kalıplaşması:

Örnekler:

il-e > ile (il- fiilinin zarf-fiil şeklidir.)

uç+u+n > uçun > için > için (uç isminin enstrümantal şekline dayanır.)

öze+re > özere > üzere (Eski Türkçedeki öze “üst” ve -re yön ekinin birleşmesinden doğmuştur.)

⁵ Necmettin HACIEMİNOĞLU; Türk Dilinde Edatlar, MEB. Yay., İst. 1992, s. VI-VII

⁶ Zeynep KORKMAZ; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK. Yay., Ankara 2003, s. 1050

öt-ür-ü > ötürü > ötrü (*ötür*- “geçirmek” fiilinin gerundiumundan çıkmıştır.)
tola-(y)-u > dola-(y)-ı > dolayı (*dola*- fiilinin gerundium şeklinden gelir.)
kip+i > kibi > gibi (*kip* “kalıp” kelimesinin *kip+i* iyelik şeklinden çıkmıştır.)
ğayr+i > gayri (Arapça “*ğayr*” in iyelik şeklidir.)
gör-e > göre (*gör*- fiilinin /-e/ gerundiumundan gelmiştir.)
gir-ü > geri (*gir*- fiilinin /-ü/ gerundiumundan türemiştir.)
teg-ü > teg-i > teg-i+n > değin (*teg*- “değmek” fiilinin /-ü/ gerundiumunun enstrümantal ekiyle çekimlenmiş şeklidir.)
kar-ış-u > karşı > karşı (*karış*- fiilinin /-u/ gerundiumundan gelmektedir.)
teg-ir-e > tegre “*etraf, çevre*” (Özbekçe’de *tegir*- “çevirmek” fiilinin /-e/ gerundiumundan türemiş bir edattır.
öt-e > öte (*öt*- “geçmek” fiilinin /-e/ gerundiumundan doğmuştur.)
tap-a > tapa > dapa “doğru, taraf” (Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan ve *tap*- “bulmak” fiilinin /-a/ gerundiumundan çıkmış olan bir edattır.
yañ+a > yaña > yana (*yan* sözcüğünün datifinin klişeleşmesinden doğmuştur.)
öñ+çe > öñ+ce > önce (*ön* isminin eşitlik hali ile çekimlenmiş durumudur.)
soñ+ra > sonra (*son* sözcüğünün /-ra/ yön bildirme eki ile kalıplaşmasından oluşmuştur.)
sar-u > saru > sarı “*taraf*” (Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün ağızlarda görülür. *sar-u* gerundiumundan gelmektedir.)⁷
art+ı+n+dan > ardından, gerçek+ten > gerçekten, Allah+tan > Allahtan,
aç-ık+ça+sı > açıkçası, ters+i+n+e > tersine, örnek+in > örneğin
Dilimizde bazı bağlama edatları ile çekim edatlarının çoğu bu şekilde oluşmuştur.

2. Sözcük grubu kalıplaşması:

Türkçede bazı isim tamlamaları, sıfat tamlamaları ve edat grupları kalıplaşarak yeni bir edat oluşturabilir. Dilimizde bu yapıda birçok bağlama edatı vardır:

*Bunun için, bundan dolayı, bu yüzden, bu bakımdan, buna göre, görünüşe göre, o hâlde, şu hâlde, bundan başka, senin anlayacağın, sözün kısası, bununla birlikte... gibi.*⁸

⁷ Bu konuda yeterli bilgi ve örnekler için bkz.: Zeynep KORKMAZ; Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yay. Ankara 1994, s.57-75. , Muharrem ERGİN; Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İst. 1998, s. 369-373.

⁸ Mehmet HENGİRMEN; Türkçe Dilbilgisi, Engin Yay., Ankara 1997, s175

3. Birleşik Kelime Kalıplaşması:

“ki” veya “kim” bağlacının, kendinden önceki isimlerle birleşip kalıplaşması sonucu yeni bağlama edatları ortaya çıkmıştır:

Ne teg kim > neteg kim > nitekim,
ne hat ki > nehatki (ne tuhaftır ki, “Özbekçe”)
bel ki > belki,
madem ki > mademki,
çün ki > çünkü,
meğer ki > meğerki,
vakıt+ta ki > vaktaki,
kâş+ki > keş+ki > keşki > keşke, vb.

4. Başlangıçta özel anlamlar taşıyan cümlelerin kalıplaşması⁹

Cümlelerin kalıplaşması ise söz konusu *cümle menşeli edatları* meydana getirmiştir. Ancak cümlelerin kalıplaşarak edatlaşması zaman istediğinden, *edatın* cümle soylu olduğu bazen fark edilmekte bezen de -kalıplaşmanın ileri safhalarında- bu durum hiç hissedilememektedir.

Cümle menşeli (kökenli) edatlar, çekim edatlarında görülmeyip bağlama edatlarıyla ünlem edatlarında, özellikle de bağlama edatlarında, karşımıza çıkmaktadır.

Hâl bu+dur ki > Hâlbuki
Sen de-me > Sen deme (meğer, meğerse “Azerice”)
Ne id-e+m ki > Nidemki (ne ed-e(y)+im ki)
San- ki > Sanki
O i-se / o i-se ki > Oysa / Oysaki
Ol-a ki > Ola ki
Ol-ma-(y)a ki > Olmaya ki
Hay de! > Haydi / Hadi
Bak-ar+sın > Bakarsın

Böylece yapı ve köken bakımından da edatları şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Çekim edatları, isim çekimi veya zarf-fiil ekleri ile çekimlenen ve başlangıçta özel anlamlar taşıyan sözcüklerin kalıplaşması yoluyla veya yabancı dillerden alıntılama yoluyla oluşmuştur:

⁹ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Süleyman EFENDİOĞLU; “Cümle Menşeli Edatlar”, Atütürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 31, Erzurum 2006, s. 193

İsim veya fiil çekiminden kalıplaşma: *üzere, başka, ötürü, dolayı, gibi, gayri, göre, sonra, geri, değin, karşı, diye, doğru, aşkın, geçe, ilişkin, özgü gibi.*

Alıntılama: *ait, beraber, dair, derece, emsal, evvel, ibaret, itibaren, kadar, kabil, mukabil, nazaran, rağmen vb.,*

2. Bağlama edatları, bazen isim veya fiil çekimi kalıplaşması, bazen sözcük grubu kalıplaşması, bazen birleşik kelime kalıplaşması, bazen yabancı dillerden alıntılama bazen de cümleden kalıplaşma yoluyla oluşmuşlardır:

İsim veya fiil çekiminden kalıplaşma: *açıkcası, doğrusu, kısacası, böylelikle, üstelik, gerçekten, aksine, Allahtan vb.*

Sözcük Grubu Kalıplaşması: *Bunun için, bundan dolayı, bu yüzden, bu bakımdan, buna göre, görünüşe göre, senin anlayacağın vb.*

Birleşik Kelime Kalıplaşması: *belki, mademki, çünkü, vaktaki, keşke, nitekim vb.*

Cümleden Kalıplaşma: *halbuki, ola ki, kaldı ki, aslına bakarsan, az kalsın unuttuyordum, oysa ki, bakalım, bakıyorum, bana kalırsa, bereket versin, bilirsiniz, bilmem ki, bir bakarsın, bir de ne göreyim, bize kalırsa, öyleyse, hiç değilse, kim bilir gibi.*

Alıntılama: *fakat, lâkin, ama, şayet, mademki, adeta, hakeza, zaten, eğer, meğer, bari, hem ... hem, çünkü, bilhassa, mamefih, velhasıl, bahusus, amma velâkin, galiba, zira, ve, bilâkis, binaenaleyh, esasen vb.*

3. Ünlem edatları bazen seslenme veya taklidi söz, bazen alıntılama bazen de cümleden kalıplaşma yoluyla meydana gelmişlerdir:

Seslenme veya Taklidî söz: *ah, vah, eyvah, ay, vay, oy, of, püf, tu, oh, hop, haydi, hey, ey, hah vb.*

Cümleden kalıplaşma: *haydi, sağol, varol, sakın, yazık, bak, sus, söylesene vb.*

Alıntılama: *hû, yâ, yâhû, heyhât, yûh, yûhâ, hâşâ, imdât, bravo, bre, aferin vb.*

KAYNAKLAR:

- Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I- II, Seyfettin ALTAYLI, MEB. Yay., İstanbul 1994
- BANGUOĞLU Tahsin; Türkçenin Grameri, TDK. Yay., Ankara 1998
- DENY Jean; Türk Dili Grameri, (Osmanlı Lehçesi), (Çev: Ali Ulvi Elöve) İst. 1941
- Derleme Sözlüğü, TDK. Yay., 12 cilt, Ankara 1993
- EDİSKUN Haydar; Türk Dilbilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988
- EREN Hasan; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara 1999
- ERGİN Muharrem; Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay. İstanbul 1998
- GENCAN Tahir Nejat; Dilbilgisi, Ayraç Yay., Ankara 2001
- HACIEMİNOĞLU Necmettin; Türk Dilinde Edatlar, MEB Yay., İst. 1992
- HENGİRMEN Mehmet; Türkçe Dilbilgisi, Engin Yay., Ankara 1997
- KORKMAZ Zeynep; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK Yay. Ankara 2003
- KORKMAZ Zeynep; Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yay. Ankara 1994
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, (Ö. A. Aksoy-D. Dilçin), TDK. Yay., 8 cilt, Ank. 1988
- Türk Gramerinin Sorunları II, Ankara 1999, TDK Yay.
- Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara 1998